

Joanna Cichecka

DYSTYNKCJA I DIETA. ROLA KAPITAŁU KULTUROWEGO W PROCESIE KSZTAŁTOWANIA UPODOBAŃ ŻYWIENIOWYCH

Wstęp

Choć aktywność badawcza w sferze dotyczącej wpływu społecznych i kulturowych elementów na żywienie jest w ostatnich dwóch dekadach zauważalna (Beardsworth, Keil, 1997; Warde, 1997; Finkelstein, 1989), a bogactwo materiału empirycznego także powinno zachęcać badaczy do zajęcia się niniejszą problematyką, to jednak szersza debata nad teoretycznym znaczeniem wpływu usytuowania klasowego jednostek w społeczeństwie, habitusów, dystynkcji zarówno na zdrowie, jak i na gust w sferze żywieniowej jest w socjologii medycyny słabo zauważalna. Powyższe tendencje zauważył już Simon J. Williams (1995), który pisząc o wpływie prac Pierre'a Bourdieu na naukową debatę na temat zdrowia i stylu życia, postulował szersze zastosowanie wypracowanych przez francuskiego badacza pojęć habitusu, gustu i dystynkcji w procesach analizy logiki praktyk w sferze zdrowia, stylu życia oraz w całej dziedzinie socjologii medycyny.

Rozważania teoretyczne podjęte przez Pierre'a Bourdieu stanowią oczywiście podstawę dla pewnych badań przeprowadzanych na polu medycznym, ale szczególną uwagę badaczy przyciągają raczej zagadnienia związane ze znaczeniem kapitału społecznego dla samookreślenia statusu zdrowotnego (Rose, 2000; Rojas, Carlsson, 2006) i wpływem kapitału ekonomicznego na jakość życia (Townsend, Davidson, Whitehead, 1988; Davey Smith, Bartley, Blane, 1990; Davey Smith, Morris, 1994). Warto także podkreślić, że kapitał społeczny jest przez badaczy opierających się na myśli teoretycznej Pierre'a Bourdieu często traktowany jako jakość całkowicie oderwana od kwestii władzy, podziału klasowego oraz społecznych interakcji i kultury. Odstępstwo od tej reguły jest więc tym bardziej warte podkreślenia (Rojas, Carlsson, 2006).

Także w polskim piśmiennictwie naukowym rozważania dotyczące roli kapitału – przede wszystkim kulturowego – w procesie kształtowania upodobań żywieniowych były marginalne. Niniejszy artykuł stanowi próbę przynajmniej częściowego zniwelowania owej luki. W niewielkim stopniu opiera się on na polskich badaniach naukowych – ze względu na ich skromną liczbę – korzystając przede wszystkim z prac Pierre'a Bourdieu.

Teoria kształtowania gustu według Pierre'a Bourdieu

Gust jako kategoria estetyczna

W naukach społecznych gust (smak) określany jest jako realizacja indywidualnych i kulturowych wzorów preferencji w dziedzinie estetyki, a więc umiejętność wyboru tego, co piękne, dobre i właściwe. Niniejsze rozumienie pojęcia zostało ukształtowane na gruncie filozoficznych rozważań dotyczących estetyki rozwiniętych przez Immanuela Kanta, według którego doświadczenie piękna było intersubiektywne (Kant, 2004), a smak oznaczał umiejętność wyrażania sądów na temat piękna oraz możliwość i znanstwo w dziedzinie jego kontemplowania.

Jednocześnie gust rozumiany był nie tylko jako umiejętność ze sfery czysto intelektualnej, ale także jako możliwość dokonywania trafnych wyborów na poziomie poznania zmysłowego, a więc chociażby w dziedzinie gastronomii.

W klasycznych teoriach dotyczących estetyki umiejętność kontemplowania piękna i uchwycenia jego esencji przedstawiana była jako wartość uniwersalna, niezależna od różnic społecznych i kulturowych, wrodzona, ale także kształtowana przez odpowiednich mistrzów i systematyczne obcowanie z pięknem i artefaktami najwyższej jakości.

Kategoria gustu a teoria pola Pierre'a Bourdieu

Pojęcia gustu i smaku, oparte na podstawach określających uprawnienia władzy sądenia, wpisują się także w społeczną teorię ukształtowaną przez Pierre'a Bourdieu. Odrzucił on jednak tezę, że gust, rozumiany jako preferencja konsumencka, jest właściwością wrodzoną jednostki. Przeciwny był też przekonaniu, że wybory konsumenckie są rezultatem działania wolnego intelektu. Gust według tego badacza to społecznie kształtowany mechanizm umożliwiający odróżnianie społecznie istotnych sfer – *sacrum* od *profanum*, wyższego od niższego, uprawnionego od nieuprawnionego, lepszego od gorszego, bogatego od biednego, klasy ludowej od klasy wyższej. Najbardziej wyraźne opozycje społecznej struktury zostają jednostce narzucone jako elementarne zasady opisywania i percepcji praktyk.

Według francuskiego socjologa wybór, który samemu konsumentowi może się wydawać następstwem jego indywidualnych preferencji, jest odzwierciedleniem społecznej hierarchii, i w zależności od aktualnego hierarchicznego wzorca klasowego pozwala na ustalenie dystansu między poszczególnymi klasami społecznymi.

Jako skłonność i zdolność do materialnego i symbolicznego przyswajania sobie określonej klasy obiektów lub praktyk gust stanowi podstawę do two-

rzenia się stylu życia i społecznej tożsamości na podstawie preferencji określanych i afirmowanych przez dystynkcję, a więc różnicę oddzielającą klasy i warstwy społeczne. Preferencje owe przemieniają fizyczne obiekty w znaki odrębne i dystynktywne, w przedmioty symboliczne, a praktyki sklasyfikowane w praktyki klasyfikujące, stanowiące podstawę do wnioskowania o czymś klasowym położeniu. Gust jest rezultatem doświadczeń wynikających z umieszczenia jednostki na danym szczeblu drabiny społecznej, a sam przyczynia się do umacniania klasowego charakteru konkretnych działań, wyborów, strategii życiowych, wartości i sensów. Należy jeszcze raz podkreślić, że to nie dochody, a gust i smak rządzą praktykami, które obiektywnie wydają się dopasowane do dochodów. Przykładem wspierającym teoretyczne rozważania Bourdieu jest fakt, że majstrowie uzyskujący wyższe dochody od nauczycieli będą skłaniać się do wyborów typowych dla klas ludowych, nauczyciele będą natomiast reprezentować preferencje charakterystyczne dla klasy mieszczańskiej (Bourdieu, 2005).

Gust nie wydaje się więc kategorią całkowicie subiektywną ani też w pełni narzuconą przez społeczną strukturę. W rozważaniach Pierre'a Bourdieu można zauważyć przezwyciężenie tradycyjnie istniejącej w naukach społecznych opozycji między ujęciem strukturalistycznym (obiektywistycznym) a subiektywistycznym, a więc wyjaśniającym społeczne mechanizmy jedynie przez działania indywidualnych aktorów (sprawczość – *agency*).

Mimo poruszania w swoich pracach problematyki społecznej struktury (klasy) oraz instytucji (szkoła), Bourdieu odszedł od strukturalistycznego ekstremizmu reprezentowanego chociażby przez Emila Durkheima czy Karola Marksa, koncentrując się raczej na analizie pewnego wycinka społecznej struktury, skupiającego jednostki i grupy o podobnych dążeniach, ale różnych pozycjach, rywalizujące o wpływy w jego obrębie. To właśnie kategoria pola (*le champ*) jest jedną z podstawowych teorii francuskiego badacza. W każdym polu (na przykład w polu władzy czy reprodukcji kulturowej) toczy się gra o dominację zgodnie z obowiązującymi w danym wycinku struktury regułami, i wokół celów i korzyści uznawanych za szczególnie ważne. Jednostka działa jako aktor w różnych polach, szczególnie jednak, świadomą aktywność skupia tylko na niektórych z nich i dzięki uzyskiwanej tam pozycji buduje swoją tożsamość.

W wielowymiarowym polu możliwości działania są regulowane zarówno przez ilość, jak i rodzaj posiadanego przez nią kapitału. W każdym z pól działa odmienny rodzaj kapitału, z których najistotniejsze są: ekonomiczny (zasoby ekonomiczne jednostki lub grupy), społeczny (pozycje w grupach społecznych i uczestnictwo w trwałych, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych sieciach i związkach), kulturowy (umiejętności, zwyczaje, style, kompetencje językowe, modele mentalne) oraz symboliczny (umiejętność wykorzystywania symboli w celu legitymizacji pozostałych typów kapitału).

W polu jednostki i grupy działają w celu skumulowania jak największej ilości kapitału lub jego zmiany na inny rodzaj zasobów.

Z pojęciem smaku wiąże także pojęcie habitusu, który można określić jako system trwałych dyspozycji organizujących indywidualne praktyki oraz poznawczych, emocjonalnych i przejawiających się w zachowaniach nawyków. Habitus ma charakter klasowy – schematy działań, gustów, ocen, percepcji reprezentowane przez jednostkę wkomponowują się i wzmacniane są przez pewne szersze formy społeczne – instytucje, tradycje czy klasy społeczne. Podstawą kształtowania się indywidualnych habitusów stanowią zarówno materialne warunki życia społecznych klas, jak i procesy socjalizacyjne pociągające za sobą internalizację grupowych i klasowych norm, wartości, postrzegania i oceniania świata. Należy także podkreślić, że choć habitus kształtowany jest w kontekście określonych pól, to jednak jest on transponowalny i generuje indywidualne praktyki i percepcje także w tych polach, w których nie został początkowo nabyty (Bourdieu, 1991).

Pojęcie habitusu może więc pośredniczyć w praktyce eksplanacyjnej jednostkowych i grupowych zachowań między determinującą preferencje klasą i strukturą społeczną a indywidualnymi wyborami podmiotów. Choć pochodzenie habitusu jest ściśle społeczne i silnie zapośredniczone w porządku instytucjonalnym społeczeństwa (przekazywane przez szkołę czy Kościół), to same jednostki, przez przyjmowanie pewnych grupowych i klasowych dyspozycji, w sposób nieuświadomiony przyczyniają się do jego multiplikacji.

Habitus a klasa społeczna

Odmienność praktyk kulturowych i preferencji obok różnic ekonomicznych i odmiennego położenia w hierarchii społecznego systemu stanowi jeden z jego najistotniejszych elementów kształtujących. Jak stwierdził Thorsten Veblen, grupy dominujące dążą do podkreślania różnic przez dystansowanie się od konieczności pracy fizycznej i nie definiują się na bazie użyteczności (Veblen, 2008). Przeciwnie – demonstrują swą odmienność przez podkreślanie nieproduktywności, a tzw. klasa próżniacza określa swą tożsamość, opierając się na praktykach demonstrujących ostentacyjne marnotrawstwo zarówno czasu, jak i środków finansowych. Klasy niższe próbują naśladować styl życia grup uprzywilejowanych, mimo często poważnych braków w sferze materialnej.

Ważnym dla budowania opartego na dystynkcji klasowego stylu życia procesem wydaje się także uleganie modzie. Georg Simmel twierdzi, że moda jest społecznie użytecznym mechanizmem umożliwiającym awans w społecznej hierarchii przez imitację stylu życia innych (Simmel, 2007). Według badacza modne staje się to, co się wyróżnia, kiedy jednak dana rzecz czy styl życia upo-

wszechni się i zostanie przejęty przez klasy niższe, stopniowo przestaje być modne. Sukces i rozpowszechnienie się każdej mody prowadzi zatem ostatecznie do jej porażki.

Także Pierre Bourdieu oparł swoją teorię klas społecznych nie tylko na najbardziej zauważalnym kapitale ekonomicznym, ale także na możliwościach i preferencjach konkretyzujących się w formie grupowych i środowiskowych odmienności w wymiarze estetycznym, w sferze przyjemności czy w ukrytych dyspozycjach objawiających się w zachowaniach i wyborach – także w polu konsumpcji. Klasy społeczne różnią się więc habitusami oraz ilością i typem skumulowanych kapitałów.

Choć w teorii społecznej rozwiniętej przez francuskiego badacza klasy są definiowane nie jako konkretne realne byty, lecz jako pewne teoretyczne konstrukty, to ich wpływ na społeczną praktykę jest nie do przecenienia. Zbiór ludzi zajmujących podobne pozycje w społecznej przestrzeni i reprezentujących podobieństwo habitusów, a więc klasa społeczna, nieustannie dąży do wyróżnienia się i odróżnienia od innych klas przez uczestnictwo w procesach dystynkcji, reprodukując tym samym właściwe danej klasie struktury.

Procesy kumulacji i przekształcania różnych rodzajów kapitałów urealniają się w postaci odmienności stylów życia, będących systematycznymi wytworami habitusów. Jeśli style życia postrzegane są we wzajemnych relacjach, używają określenia „pospolitego”, „dystygowanego” itd. Ich hierarchizacja jest możliwa tylko w opozycji do innych, a jedynym uprawnionym gustem wydaje się ten reprezentowany przez klasy wyższe.

System praktyk konkretnej jednostki i wszystkich pozostałych członków pewnej klasy społecznej wynika z przeniesienia z jednego pola do innego tych samych schematów działania. Własności konkretnych praktyk i preferencji (od potraw do sposobów spędzania wolnego czasu) podlegają zasadom ukształtowanym w procesach socjalizacji, zinternalizowanym przez jednostkę habitusom generującym i unifikującym wszystkie praktyki.

Selekcje praktyk poszczególnych klas społecznych przebiegają zgodnie z aktualnymi w danym społeczeństwie procesami dystynkcji. Klasy ludowe skłaniają się w stronę przejawiających się w różnych polach wyborów premiujących opłacalność ekonomiczną, jak najszybszy zysk, prostotę, jednoznaczność i nieskomplikowanie. Zarówno kulinarne preferencje w kierunku potraw tłustych i pożywnych, dających siłę i zapewniających poczucie obfitości stosunkowo małym kosztem, jak i dobór ozdób czy sportów, które pozwalają na rozwój fizyczny, grupową solidarność i rywalizację (boks, piłka nożna, rugby), można określić jako unaoczniające się w niniejszych klasach habitusy wyrażające się w powinowactwie stylu życia w różnych polach.

Preferencje klas wyższych koncentrują się natomiast raczej na kumulacji kapitału kulturowego (choćby przez otaczanie się przez ich członków „bez-

użytecznymi” z praktycznego punktu widzenia dziełami sztuki), w mniejszym stopniu demonstrując konieczność akumulacji kapitału ekonomicznego (aż do ostentacyjnego marnotrawstwa, jak zauważył Thorsten Veblen). Także w sferze cielesności praktyki i dyspozycje przebiegają według procesów dystrykcji – unika się otwartego demonstrowania nagiej fizycznej siły (na przykład sportów nadmiernie rozbudowujących tkankę mięśniową na rzecz takich dyscyplin, jak golf czy tenis, które tego nie powodują) (Bourdieu, 2005).

Znaczenie gustu kulinarnego i stylu życia dla reprodukcji klasowej

Jak wspomniano wyżej, kapitał kulturowy jest nabywany przez jednostkę zwykle w sposób bezrefleksyjny, na drodze socjalizacji w rodzinie, klasie społecznej, sąsiedztwie, subkulturze, a wzmocniony jest przez instytucje (szkoła, Kościół, szpital); definiuje lokalizację jednostki i jej możliwości uczestnictwa w grze w polu.

Możemy stwierdzić, że nawyki żywieniowe kształtują się w polu konsumpcji, gdzie stawką w grze jest zdefiniowanie uprawnionych wzorów konsumpcji, charakterystycznych dla społecznych klas. Jako najistotniejszy rodzaj kapitału, oprócz wymienionego kapitału kulturowego, należałoby wskazać kapitał ekonomiczny. Oba rodzaje zasobów współdziałają i są kumulowane w celu ukształtowania hierarchii gustów i preferencji przez jednostki lub grupy dominujące i narzucenia jej zdominowanym, dysponującym mniejszą ilością istotnych kapitałów.

Jak już nadmieniono, gust legitymizowany to ten reprezentowany przez klasy wyższe. W polu konsumpcji, jak w każdym innym, następuje ciągłe starcie mające na celu wyłonienie uprawomocnionych wzorców preferencji konsumenckich. Według Pierre’a Bourdieu w zachodnich społeczeństwach zindustrializowanych legitymizowana w sposób niekwestionowany hegemonia dominujących gustów klas wyższych w społecznej hierarchii (na przykład wybór muzyki klasycznej, opery, książek filozoficznych, znajomości języków obcych, subskrypcji czasopism akademickich) musi być nieustannie potwierdzana na drodze procesów różnicowania się od wzorców konsumpcji popularnej (Bourdieu, 2005).

Klasy społeczne, jak wcześniej wspomniano, różnią się również w podejściu do spraw ciała i zdrowia. Pielęgnacja ciała nie jest tak istotna dla klas wyższych (choć to właśnie członkowie tych klas wydają najwięcej na kosmetyki), które reprezentują swobodę i lekkość bycia, charakterystyczne dla posiadaczy dużej ilości ekonomicznego i kulturowego kapitału.

Pierre Bourdieu zauważył, że klasy społeczne reprezentują odmienny gust żywieniowy i odmienny „kapitał kulinarny”.

Gust w dziedzinie żywności zależy od pojęcia, jakie dana klasa wyrabia sobie o ciele i o wpływie odżywiania się na stan ciała, tzn. na jego siłę, zdrowie i urodę, a także od kategorii, jakich używa, aby ocenić owe skutki, jako że niektóre z nich jedna klasa może uznać, a inna odrzucić, poszczególne klasy zaś mogą ustanawiać bardzo różne hierarchie między poszczególnymi skutkami. Tak więc tam, gdzie klasy ludowe, bardziej zainteresowane siłą ciała niż jego kształtem, starają się poszukiwać produktów zarówno tanich, jak i pożywnych, wolne zawody zwracają się w stronę produktów smakowitych, dobrych dla zdrowia, lekkich i niepowodujących tycia. Gust, który jest kulturą przekształconą w naturę, czyli kulturą ucieleśnioną, klasą, która stała się ciałem, przyczynia się do stworzenia ciała klasy (Bourdieu, 2005: 125).

Klasy dominujące według Pierre'a Bourdieu są reprezentowane przez trzy podgrupy: profesorów (którzy spożywają posiłki najskromniejsze spośród członków klas wyższych, wiodą dość ascetyczny tryb życia, najwięcej środków przeznaczają zaś na szeroko pojętą kulturę), przedstawicieli wolnych zawodów (którzy największe ze wszystkich wydatki podporządkowują dbałości o wygląd zewnętrzny) i przemysłowców/handlowców, przeznaczających największe wydatki na żywność, najmniej natomiast na kulturę.

Profesorowie gustują w potrawach egzotycznych, choć stosunkowo ascetycznych i tanich (zwykle wydają na jedzenie mniej niż robotnicy wykwalifikowani). Wolne zawody preferują potrawy najbardziej wyszukane i wysublimowane, ale przy tym lekkie – stanowiące antytezę ciężkich dań ludowych. Przemysłowcy natomiast jedzą potrawy ciężkie, tłuste, pikantne – zgodne z wzorcem konsumpcji zbliżonym do klas niższych – znacznie jednak droższe i bardziej wykwintne (gęsie wątróbki, dziczyzna).

Klasy mieszczańskie według Pierre'a Bourdieu odznaczają się największymi aspiracjami w zakresie dbałości o wygląd zewnętrzny, a niemożność realizacji owych aspiracji budzi w członkach tych klas największe obawy związane z brakiem ugruntowanej pozycji na szczycie społecznej hierarchii. Wśród niniejszych klas społecznych najpopularniejsze wydają się wszelkiego rodzaju diety, systemy zdrowego odżywiania (spożycie owoców i warzyw), ale też znamienne są tendencje do wybierania potraw bardziej „dystygowanych”, choć nie tak kosztownych, i egzotycznych, jak w przypadku klas wyższych.

Klasy ludowe (robotnicy, rolnicy), które dysponują zwykle najmniejszą ilością kapitału ekonomicznego, nie przeznaczają dużych środków na kosmetyki, a do wyglądu i higieny przywiązują najmniejszą wagę. Wśród członków tych klas społecznych najbardziej widoczny jest płciowy podział związany z konsumpcją żywności. Kobiety spożywają mniejsze porcje, mężczyźni z klas ludowych przywiązujący dużą wagę do muskulatury i wykonujący prace wymagające wzmoczonego wysiłku fizycznego (co widoczne jest także, jak już wspomniano, w sferze najpopularniejszych w tych grupach sportów), preferują natomiast posiłki obfite, pożywne, wysokokaloryczne i w większej ilości

(mięso wieprzowe, ziemniaki, zupy), które powinny zagwarantować siły do pracy i szybko zapewniać uczucie sytości. Mniejsza jest popularność warzyw i owoców. Podczas spożywania posiłków wśród członków klas ludowych nie obowiązuje ścisły porządek ani precyzyjnie określone zasady.

W przypadku drobnych urzędników, z powodu odmiennego charakteru pracy i społecznych interakcji, stosunek do własnego ciała ulega zmianie. Żywność nie musi być tak obfita, ponieważ przestaje być źródłem natychmiastowego zaspokajania potrzeb, istotniejsze natomiast stają się finansowe nakłady na higienę osobistą i odzież.

Procesy dystynkcji w polu konsumpcji zarysowują się niezwykle wyraźnie (tab. 1). Drobnomieszczaństwo i klasa średnia usilnie dążą do wzmocnienia statusu, klasy dominujące zaś niezawodnie zachowują swoje habitusy i styl życia – pewne swojego statusu, sprzeciwiają się praktykom intencjonalnie dystynktywnym oraz pretensjonalnej konsumpcji. Jak twierdził Pierre Bourdieu, awans społeczny w określonym polu, przez zmianę jednostkowych i grupowych praktyk, jest niezwykle kosztowny energetycznie – zarówno na poziomie psychicznym, jak i fizycznym.

Lękliwe napięcie pretendentów do społecznego awansu przeciwstawia się luźnemu dystansowi klas wyższych: ci pierwsi kurczowo trzymają się posiadanych dóbr, które są wyznacznikiem ich statusu i szansą na awans, ci ostatni zaś swą swobodą wobec własnego stanu posiadania wykazują pełną władzę nad koniecznością. Taka dialektyka jedynie podkreśla dystans między aspirującymi i obecnie dominującymi klasami: burżuazja wykazuje obojętność wobec dóbr, tym samym potwierdzając swoją nad nimi władzę, a mieszczaństwo nie tylko owych dóbr fizycznie nie posiada, ale przez przywiązanie do formy zostaje oskarżone o pragnienie posiadania (Bourdieu, 2005: 187).

Należy jednakże pamiętać, że hierarchia międzyklasowa i wewnątrzklasowa, podobnie jak wzory kumulacji i konwersji poszczególnych typów kapitału, nie jest stała, ale wciąż kształtowana na nowo, zgodnie z aktualnymi procesami różnicującymi.

Tabela 1

Opis klasowych preferencji w zależności od posiadanego typu i ilości kapitału

Typ konsumpcji	Konsumpcja dystygnowana	Konsumpcja pretensjonalna	Konsumpcja popularna
Klasa społeczna	Klasy wyższe	Klasy mieszczańskie	Klasy ludowe
Typ posiadanego kapitału	Kapitał ekonomiczny i kulturowy	Mniejsza ilość kapitału ekonomicznego i kulturowego	Najmniejsza ilość kapitału ekonomicznego i kulturowego

Źródło: opracowanie własne.

Teoria Pierre'a Bourdieu – zastosowanie badawcze

Chris Shilling (1993) zwraca uwagę na odmiennność form kapitału, reprezentowanych przez różne klasy, oraz na różnice w sferze wzorców przekształceń typów kapitałów w zależności od usytuowania klasowego jednostki. Za Bourdieu powtarza tezę o zależności typu wartościowego kapitału od tego, w jakim działa on polu – przedstawiciele klas niższych, którzy dysponują dużym kapitałem fizycznym, wartościowym w polu medialnym (choćby w programach typu *Randka w ciemno*), napotykają liczne ograniczenia w przypadku prób transformacji tego kapitału w inny rodzaj wartościowych zasobów w odmiennych polach. Co więcej, pod wpływem zinternalizowanych habitusów aktorzy wybierają odmienne style życia, w zależności od własnego statusu, co w dosłowny sposób wyraża się w ciele – w jego wadze, kształcie i gestach. W tym kontekście warto wspomnieć o wpływie reklamy i kultury popularnej na ciało, które w późnokapitalistycznym społeczeństwie podlega represji na poziomie dbałości o nie i utrzymywania go w odpowiedniej formie, co w oczywisty sposób związane jest także z dietą (Featherstone, 1991).

Wyniki badań zamieszczonych w wydanej w 1979 roku książce Bourdieu *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzona* potwierdzone zostały także w późniejszych badaniach dotyczących wpływu klasy społecznej na rodzaj spożywanych posiłków – zauważono, że zbilansowana dieta preferowana jest przez członków klasy średniej, posiłki wysokokaloryczne zaś przez klasy niższe (Calnan, 1990; Calnan, Cant, 1991).

Innym, obok rozważań dotyczących wpływu klasowego zróżnicowania i dystynkcji na styl życia i dietę, kierunkiem badawczym opartym na teorii Pierre'a Bourdieu są prace dotyczące klasowych podstaw epidemii otyłości (Warin i in., 2008) oraz zwiększonego spożycia żywności typu fast food i wysoko przetworzonej (McPhail, Chapman, Beagan, 2011). Wzorce odżywiania nie ograniczają się tylko do sfery przyjmowania pokarmów – codzienne doświadczenia jednostki związane są również z *gender* (spożywanie obfitych, bardziej kalorycznych posiłków przez mężczyzn; por. Mróz i in., 2011), habitusem i klasowo kształtowanym stylem życia oraz społecznie kształtowaną „władzą sądzoną”. Co więcej, zarówno klasa społeczna, jak i określana kulturowo płęć w polu konsumpcji żywności stają się podstawą tożsamości (Warin i in., 2008), a status socjoekonomiczny jednostki w dużej mierze wpływa na prawdopodobieństwo wystąpienia otyłości (Stunkard, Sorenson, 1993).

Uwagę badaczy przyciągały także problemy związane z socjalizacją różnych wzorców żywieniowych. Preferencje, wartości i zachowania kształtowane są na podstawie socjoekonomicznego statusu rodziców, a ilość skumulowanych przez rodziców kapitałów, przede wszystkim kapitału kulturowego, wpływa także na prawdopodobieństwo posiadania przez nich potomstwa z nadwagą.

Ponownie wydają się tu istotne sprawy genderowe – rodzice mają tendencję do przeceniania znaczenia wagi ciała w przypadku córek i niedoceniają jej w przypadku synów (Christensen, 2011).

Według części badaczy zajmujących się omawianą tematyką skumulowany kapitał społeczny (nawet wobec braków w sferze kapitału ekonomicznego) rozumiany jako uczestnictwo w trwałych, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związkach i sieciach, stanowi też o zasobach bezpieczeństwa jednostek i grup w wypadku narażenia na zewnętrzne ograniczenia w dostępie do żywności – czego podstawą jest norma wzajemności (Hadley i in., 2011).

Powyższy krótki przegląd literatury anglojęzycznej unaocznia, że choć niektóre z rozwiniętych przez Pierre’a Bourdieu pojęć cieszyły się większą popularnością w polu badawczym socjologii medycyny i kształtowania wzorców żywieniowych (kapitał społeczny, habitus), a myśl teoretyczna autora *Dystynkcji* zyskała dużą popularność wśród badaczy zajmujących się problematyką zdrowia, ciała, żywienia i jego klasowych podstaw (szczególnie w ostatnich dwóch dekadach), to jednak podwaliny analityczne ukształtowane przez Pierre’a Bourdieu zasługują na bardziej istotne miejsce w naukowej debacie dotyczącej społecznych uwarunkowań żywienia. Stwierdzenie to staje się jeszcze bardziej uzasadnione, jeśli przyjrzymy się, jak wygląda pod tym względem dorobek polskojęzycznej literatury naukowej.

Gust kulinarny a klasa społeczna – Polska po 1989 roku

Powyższe rozważania stanowią próbę przybliżenia rozwiniętej przez Pierre’a Bourdieu teorii stratyfikacji społecznej oraz znaczenia gustu kulinarnego dla reprodukcji klasowej – koncepcji zawartej w głównej mierze w publikacji *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*. Niemniej należy podkreślić, że książka została wydana w 1979 roku, a zawarte w niej wyniki badań dotyczą społeczeństwa francuskiego przełomu lat 60. i 70. XX wieku. W jakim stopniu odnoszą się więc one do współczesnego społeczeństwa polskiego? Poniżej dokonano próby autorskiej odpowiedzi na to pytanie – w sytuacji skromnej ilości materiału empirycznego, jak również nieobecności omawianej problematyki w polskojęzycznej debacie naukowej.

Uniwersalne pojęcia, takie jak habitus, dystynkcja czy klasa, stwarzają oczywiście liczne możliwości zastosowania, warto natomiast zastanowić się, czy gust kulinarny także stanowi element różnicujący w polu konsumpcji w Polsce po 1989 roku. Zagadnienia te nie znajdowały się do tej pory w polu zainteresowania polskich badaczy, choć na przykład kapitał społeczny i jego wpływ na żywienie w warunkach socjalistycznej gospodarki niedoboru stanowiłby niezwykle interesujący przedmiot rozważań.

Kultura kulinarna w okresie PRL nie podlegała wielu wpływom zewnętrznym, a ze względu na niedostępność towarów temat żywienia i diety rzadko występował w debacie publicznej – choć sprawy racjonalnego żywienia zbiorowego i organizacji żywienia w tzw. placówkach żywienia zbiorowego w takim publicznym dyskursie były poruszane.

Po przełomie 1989 roku kuchnia przestała istnieć wyłącznie w sferze prywatnej i zaistniała w polu medialnym oraz w sferze reklamy i zaczęła podlegać procesom charakterystycznym dla tego pola. Najistotniejszy stał się tutaj kapitał ekonomiczny. Grupy posiadające dużą ilość kapitału tego typu, podlegając procesom dystynkcji, zaczęły preferować kuchnię droższą, szczególnie że zdecydowana większość społeczeństwa przy zakupie produktów żywnościowych kierowała się niską ceną (Raport z badań CBOS, 2001).

Przed wejściem Polski do Unii Europejskiej najmniej istotną cechą danego produktu żywnościowego była dla Polaków jego popularność (Raport z badań CBOS, 2001). Jak jednak można zaobserwować, moda staje się coraz istotniejszym czynnikiem wpływającym obecnie na różnicowanie w polu konsumpcji, tym bardziej że coraz większe znaczenie w procesach dystynkcji zyskuje, obok ekonomicznego, kapitał kulturowy.

Stale rosnącą popularnością cieszy się spożywanie posiłków poza domem – w 2010 roku 60% ankietowanych deklarowało, że nie je poza domem, w 2012 roku jedynie 47% (Raport z badań TNS OBOP, 2012). Wydaje się, że oprócz kapitału ekonomicznego istotną rolę odgrywają też habitusy – częściej posiłki poza domem spożywają mężczyźni niż kobiety, raczej osoby z wykształceniem wyższym, i w przedziale wiekowym 15–29 lat.

Z przeprowadzonych badań wynika, że najpopularniejsze wśród ankietowanych były niedrogie dania kuchni polskiej oraz bardziej egzotyczna kuchnia azjatycka (chińska i wietnamska) (Raport z badań TNS OBOP, 2012). Powszechność tego typu gustów w polu konsumpcji żywności może wskazywać na konieczność wyróżnienia się jednostek toczących walkę o społeczny awans. Pragnąc wzbicia się w hierarchii społecznej, aktorzy muszą odciąć się od „natury”, czyli od tego, co popularne, ludowe i pospolite, i pracować w celu podniesienia kultury. Porzucenie jednego na rzecz drugiego jest jednak bolesne i energetycznie kosztowne, ponieważ przeniesienie gry o zasoby i procesów dystynkcji w głąb siebie skazuje jednostkę na wstyd i niechęć wobec wszystkiego, co stanowiło o indywidualnej tożsamości przed zmianami. Wyjście poza granice własnej klasy nie jest łatwe ze względu na dostrzegalną przez określonych graczy różnicę między swobodą klas wyższych a okupioną wysiłkiem „dystyngowaną” konsumpcją jednostek aspirujących.

Polska klasa średnia dopiero się kształtuje, i należy ją rozpatrywać raczej jako kategorię społeczną, a więc zbiór, w którym nie występują trwałe interakcje, więzi ani społeczna struktura. Jej członków można zlokalizować dzięki peł-

nieniu przez należące do niej jednostki określonych ról zawodowych (zawody charakteryzujące się wysoką złożonością – na przykład lekarze, przedstawiciele wolnych zawodów, nauczyciele szkół średnich i wyższych) i wykazywaniu odpowiednich postaw (dążenie do uprawomocnienia swego społecznego statusu).

Kuchnia chińska to jedna z najpopularniejszych na świecie kuchni azjatyckich. Jest też bardzo zdrowa. Opiera się ona na równowadze między *yin* (kwaśny/gorzki/słony) a *yang* (ostry/słodki). W Państwie Środka istnieją cztery wielkie, regionalne tradycje kulinarne: kuchnia pekińska, czyli Północ, szanghajska, czyli Wschód, syczuańska – Zachód i kantońska, czyli Południe. Każda z nich stosuje swoje oryginalne przepisy, przyprawy, składniki i rozwiązania.

Wydaje się jednak, że w polskim społeczeństwie to właśnie gusty kształtującej się klasy średniej stanowią punkt odniesienia dla części jednostek wywodzących się z klas, które, za Bourdieu, możemy określić mianem „ludowych”. Powstawanie klasy średniej oznacza, że część jednostek może do niej dołączyć, odpowiednio zmieniając swoje preferencje i dążąc do akumulacji i/lub zmiany kapitału w poszczególnych polach – także w polu konsumpcji żywieniowej.

Kuchnia wietnamska nie jest jednolita – dzieli się na trzy obszary: Wietnam Północny (Hanoi), Wietnam Środkowy (Hue) i Wietnam Południowy (Sajgon). Wietnamczycy w sposób ograniczony przyjmowali obce wpływy kulinarne. Dziedzictwo kolonialnej Francji to jedynie kiełbaski i bagietka. Z kuchni chińskiej zaś zapożyczono przede wszystkim wok i pałeczki. Wietnamczycy preferują dania duszone i gotowane na parze, rzadko też używają sosu sojowego, zastępując go rybnym.

Zmiana tożsamości żywieniowej to także zmiana w polu kulturowym. Jednostki z obszarów wiejskich, przenosząc się do większych ośrodków i adaptując się w nowych warunkach, wyrzekają się tradycyjnych, „nienowoczesnych” gustów kulinarnych. Szczególnie ważnym wskaźnikiem tego jest jadłospis układany w gospodarstwach domowych z okazji silnie zakorzenionych w tradycji kulturowej świąt religijnych – jak wykazało przeprowadzone wśród studentów Uniwersytetu w Białymstoku badanie dotyczące wzorców zachowań żywieniowych, wśród najczęściej spożywanych potraw świątecznych prymat wiodły gołąbki – 36%, przed rybą po grecku – 28% i sałatką jarzynową – 2%. Taki układ pokarmów w większości prezentowany był przez respondentów

pochodzących ze środowiska wiejskiego (47%), będącego ostoją tradycyjnych wzorców kulinarnych (Raport z badań, 2010).

Także wśród członków kształtującej się klasy średniej można zauważyć wyodrębniony przez Pierre'a Bourdieu typ konsumpcji pretensjonalnej, której celem jest udowodnienie przez reprezentujące ją jednostki własnego statusu i legitymizacja zakumulowanych typów kapitału lub ich zamiana w inny typ kapitału (przede wszystkim transfer kapitału ekonomicznego w kapitał kulturowy). Przykładem mogą być podręczniki dotyczące wyboru win dla osób niebędących koneserami, a więc niedysponujących odpowiednią ilością kapitału kulturowego.

Także wśród członków klasy średniej, szczególnie średniej wyższej, można zauważyć ukształtowane preferencje zmierzające w kierunku żywności bardziej ekologicznej, mało przetworzonej. Również w tej sferze pole konsumpcji żywności anektowane jest przez ekonomię – w największych miastach uruchomiono usługi związane z dostarczaniem świeżych, pochodzących z upraw ekologicznych warzyw i owoców do domu klienta.

Obserwujemy jednocześnie renesans żywności tradycyjnej i regionalnej, co zauważalne jest zarówno w mediach, jak i na rynku wydawniczym. Wskaźnikiem tego zjawiska może być obecność reprintów dawnych książek kucharских z przepisami kuchni regionalnych czy liczne festiwale regionalnych kuchni. Wydaje się jednak, że odbiorcami tego typu oferty w polu konsumpcji są raczej przedstawiciele dawnej inteligencji, których członkostwo w kategorii społecznej kształtującej się klasy średniej, podobnie jak posiadany przez nich kapitał kulturowy, są legitymizowane, i nie muszą oni wkładać wysiłku w udowadnianie prawomocności swego statusu (co według Pierre'a Bourdieu charakterystyczne jest raczej dla klasy wyższej).

Sprawa ta wymaga dodatkowych badań – podobnie jak sfera legitymizacji polskiej klasy wyższej w polu konsumpcji. Warto jednak podkreślić, że klasa wyższa, choć także nie w pełni ukształtowana, charakteryzuje się przede wszystkim kumulacją dużej ilości środków finansowych i wydaje się, że to właśnie kapitał ekonomiczny jest najistotniejszy dla procesów dystynktywnych. Jego zamiana w kapitał symboliczny, co umożliwiłoby uprawomocnienie statusu, jest raczej ciągle w stadium „stawania się”.

Wnioski

Powyższe rozważania, zakorzenione w społecznej teorii stworzonej przez Pierre'a Bourdieu, miały na celu podkreślenie znaczenia preferencji konsumenckich, gustów oraz estetycznych dyspozycji dla kształtowania procesów kumulacji kapitałów oraz kształtowania się społecznych klas. Imponujące wyniki, jakie autor *Dystynkcji* osiągnął zarówno na poziomie teoretycznej kon-

ceptualizacji, jak i jej empirycznej weryfikacji, znalazły oddźwięk (choć wydaje się, że niewystarczający) także w pracach badaczy zajmujących się problematyką zdrowia, stylu życia i diety. Szczególnie takie pojęcia, jak *habitus*, kapitał społeczny i jego rodzaje, znaczenie dystynkcji dla kształtowania wzorów żywieniowych, klasowe podstawy zróżnicowania w polu konsumpcji żywności stanowiły teoretyczne podłoże badań.

Niemniej skromna ilość materiału empirycznego zebranego na terenie Polski uniemożliwia wyciągnięcie w pełni prawomocnych wniosków dotyczących społecznego kształtowania się gustów żywieniowych w naszym kraju. Zainteresowaniem cieszą się raczej ogólne zagadnienia dotyczące wydatków przeznaczanych na żywność niż ich kształtowanie się w zależności od posiadanego kapitału kulturowego czy społecznego (Raport z badań CBOS, 2001; Raport z badań TNS OBOP, 2012).

Na zakończenie niniejszych rozważań warto raz jeszcze zaznaczyć, że wydaje się, iż obecnie w polu konsumpcji żywieniowej dominuje kształtująca się klasa średnia, dysponująca wystarczającą ilością kapitału finansowego zamienianego w polu konsumpcji żywieniowej w „kapitał kulinarny”, który możemy rozpatrywać jako rodzaj kapitału kulturowego.

Klasa średnia, jej kształtujące się gusty i preferencje, wydają się szczególnie atrakcyjne dla członków klas ludowych. Proces kształtowania się klasy średniej oznacza, że nienależące do niej wcześniej jednostki mogą – dzięki procesom wtórnej socjalizacji, akumulacji kapitałów i kształtowaniu własnych gustów – znaleźć w niej swoje miejsce i odróżnić się od jednostek wciąż pozostających członkami klas ludowych.

Niemniej jednak kwestie te powinny stać się przedmiotem systematycznych badań, dla których myśl teoretyczna Pierre’a Bourdieu może stanowić solidną podstawę.

Bibliografia

- Allen D.E., Anderson P.F. (1994), *Consumption and social stratification: Bourdieu's distinction*, „Advances in Consumer Research”, 21, s. 70–74.
- Backett-Milburn K.C., Wills W.J., Roberts M.L. i in. (2010), *Food, eating and taste: Parents' perspectives on the making of the middle class teenager*, „Social Science & Medicine”, 71, s. 1316–1323.
- Beardsworth A., Keil T. (1997), *Sociology on the Menu*, London, Routledge.
- Bourdieu P. (1991), *Language and Symbolic Power*, Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu P. (2004), *Męska dominacja*, Warszawa, Oficyna Naukowa.
- Bourdieu P. (2005), *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu P. (2006), *Medytacje pascaliańskie*, Warszawa, Oficyna Naukowa.
- Bourdieu P. (2009), *Rozum praktyczny. O teorii działania*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.